

TITUS BRANDSMA KON ALLEEN ‘NEE’ ZEGGEN TEGEN DE DUIVEL (1998)

Charles van Leeuwen

Titus Brandsma stond bekend als een man die niemand iets kon weigeren. In de jaren dat hij hoogleraar was in Nijmegen, kwamen per dag wel tientallen mensen bij hem op bezoek, zoveel dat de huishoudster de deur vaak maar op de knip liet staan. En allen werden door hem vriendelijk ontvangen, naar allen werd door de beminnelijke pater met ernst en aandacht geluisterd. Met een woordje van bemoediging of de belofte dat pater Titus wel even een briefje zou schrijven, vertrokken ze even later weer. Een belofte die de actieve karmeliet en hoogleraar, die beschikte over een enorm netwerk van contacten in kerk en universiteit, onderwijs en maatschappelijke veld, stevast nakwam. Zo was hij velen behulpzaam, van het schenken van een kop koffie tot het vinden van een baan, van het luisteren naar persoonlijke problemen tot het oplossen van slepende familieconflicten. Er waren eigenlijk geen grenzen aan zijn beschikbaarheid, deze beperkte zich niet tot academische en maatschappelijke kwesties maar reikte ook tot het persoonlijke en geestelijke vlak. Zijn medebroeders karmelieten zagen het dikwijls met een bezorgde blik aan, als de bezige Titus zich weer overlaadde met werk. ‘Waarom moest jij dat artikel schrijven?’, werd hem gevraagd als hij tot diep in de nacht achter de schrijfmachine had gezeten. ‘Iemand moet het toch doen’, zei hij dan. En op de vraag ‘moet je nu al weer op stap?’ als hij zijn zoveelste reis plande, antwoordde hij met een oude Karmelwijsheid: ‘uitrusten kunnen we in de hemel’. Ook in de universitaire wereld bezag men de enorme maatschappelijke betrokkenheid van collega Brandsma wel eens met spijt, of met ironie. Zo sprak de rector-magnum een keer in zijn jaarrede: ‘Onze apostel Brandsma trok naar oude gewoonte met zijn bezielend woord door stad en land. Van zijn beminnelijke eigenschap, het woord ‘neen’ alleen tot de duivel te kunnen zeggen, heeft de rector van dit jaar bij herhaling misbruik gemaakt om eigen taak te verlichten. Maar een opsomming van al dit zwoegen is niet in de handel’. Ook studenten maakten wel eens misbruik van de spreekwoordelijke beschikbaarheid van hun hoogleraar en kregen van hem gedaan wat bij andere docenten niet lukte.

Zoals bekend heeft Titus Brandsma op een beslissend moment van zijn leven wel enkele keren een duidelijk en beslist ‘neen’ laten horen, een neen tegen de Duitse bezetter dat hij tenslotte met zijn leven heeft moeten bekopen. Als voorzitter van de bond van besturen van R.K.-scholen protesteerde hij tegen de maatregel die ordegeestelijken uit het katholiek onderwijs terugdrong. Eveneens kwam hij op voor de joodse kinderen op katholieke scholen en slaagde erin een tijdelijke regeling te bewerkstelligen waardoor ze niet onmiddellijk van de scholen hoefden te worden weggestuurd. En als geestelijk adviseur van de RK. Journalistenvereniging kwam hij in het geweer toen het NSB-Departement van Voorlichting en Kunsten besloot, in december 1941, om van de katholieke pers te eisen dat elke nationaal-socialistische advertentie moest worden opgenomen. Tot die tijd hadden de katholieke dagbladen elk een eigen en tamelijk pragmatisch beleid gevoerd, wat in de praktijk betekende dat er af en toe wel eens een nationaal-socialistische bijdrage werd geaccepteerd, mits deze niet een apert anti-kerkelijk strekking had. Men vreesde dat bij een andere opstelling de

kranten opgeheven zouden worden en het dan geheel onmogelijk zou worden een katholieke berichtgeving met eigen identiteit te verzorgen. De situatie was echter problematisch, de NSB was immers voor katholieken verboden en het was dan ook vreemd dat katholieke bladen wel advertenties van bijvoorbeeld het Opvoedersgilde der NSB opnamen. Redacties en directies durfden echter zonder een duidelijke stellingname van de kant van het episcopaat geen duidelijke weigering uit te spreken. In deze situatie ondernam Titus Brandsma actie. Hij voerde overleg met kardinaal De Jong en maakte daarna persoonlijk een ronde langs de directies en hoofdredacties van de belangrijkste katholieke bladen, om ervoor te zorgen dat de gehele katholieke pers één lijn zou trekken. Zijn brief sprak duidelijke taal: 'Zo ... op plaatsing van advertenties voor de NSB wordt aangedrongen, zelfs onder bedreiging van zware boete of van schorsing of zelfs opheffing van het betreffende dagblad, dan moeten de directies en in overeenstemming met dezen de redacties voor wat artikelen van dezelfde strekking betreft, indien zij prijs stellen op het katholieke karakter van haar dagblad, dit beslist weigeren. Het kan niet anders. De grens is hiermee bereikt.' In een week was Brandsma heel Nederland doorgereisd en had de directies en redacties van de vijftien belangrijkste katholieke bladen gesproken. Het initiatief van Brandsma werd echter spoedig bekend in Den Haag, waar werd besloten tot arrestatie van deze 'gefährlicher' karmeliet. Op 19 januari 1942, ruim een week na het voltooien van zijn tocht langs de kranten, werd Brandsma gearresteerd en naar de gevangenis in Scheveningen gebracht. Begin maart bracht men hem over naar het concentratiekamp in Amersfoort en via de gevangenis in Kleef kwam hij, op 19 juni, in Dachau aan, het kamp voor o.a. geestelijken. Na een op bijzonder wijze gedragen lijden, waarbij hij zijn medegevangenen voortdurend tot troost was, werd Titus Brandsma op 26 juli op zijn ziekbed met een injectie om het leven gebracht.

In Nederland werd verslagen gereageerd op de marteldood van de geliefde Titus. Ofschoon het onder de bezetting nauwelijks mogelijk was Titus openlijk te gedenken, werden er in diverse geledingen wel ontroerde toespelingen op zijn dood gemaakt. Na de bevrijding en bij de geleidelijke hervatting van de vele maatschappelijke activiteiten waarvan Titus zolang een energiek middelpunt was geweest, kwam de stroom gedenkschriften op gang. Ontelbaar zijn de gedenkredes en de aan zijn persoon gewijde *in memoriams*, een teken van de grote waardering die de persoon en het werk van de katholieke voorman genoten. Karmeliet, priester, wetenschapper, journalist, Fries voortrekker, katholiek organisator, verzetsheld: op tal van manieren werd zijn veelzijdige en inspirerende persoonlijkheid herdacht. In de loop der jaren werd zijn naam verbonden aan een verwarrende hoeveelheid instellingen, die alle zijn spoor volgden. Titus Brandsma Parochies overal in den lande herinneren aan zijn werk als geestelijke, Titus Brandsma Scholen en Colleges aan zijn inspanningen voor het katholiek onderwijs, het in 1968 opgerichte Titus Brandsma Instituut in Nijmegen zet zijn werk voort op het gebied van de geschiedenis van de spiritualiteit en de omlangs ingestelde internationale Titus Brandsma Award is een eervolle onderscheiding voor journalistieke moed en scherpte. Initiatieven in eerste instantie genomen door ordebroeders, vrienden en leerlingen maar steeds vaker ook door mensen die hem niet persoonlijk hebben gekend maar eenvoudigweg zijn geraakt door zijn levensverhaal. Van zijn persoon gaat kennelijk een inspirerende kracht uit, een geest die anderen weet aan te sporen en te bemoedigen: een inspirerend bewegen dat sinds de zaligverklaring in 1985 een bijzonder karakter heeft gekregen.

Het is er vanwege de vele herdenkingsartikelen niet eenvoudiger op geworden om in kort bestek een indruk te geven van leven en werken van Titus Brandsma: er is een kloek en nuchter werk als de voortreffelijke biografie van Aukes voor nodig om recht te doen aan het rijke levensverhaal. Op 23 februari 1881 wordt Anno Sjoerd Brandsma geboren in een traditioneel Fries boerengezin, op een boerderij bij Bolsward die het Oegeklooster wordt genoemd en op de plaats staat van een oud cisterciënzer klooster, een feit dat tot de verbeelding heeft gesproken van de kinderen in het vroom katholieke gezin. Vijf van de zes kinderen zijn later religieus geworden, waarvan drie in franciscaanse kring. Ook Anno gaat vanaf zijn elfde jaar naar de franciscaanse kostschool in het Brabantse Megen, ver van huis, waar hij een goede klassieke opleiding krijgt. Op zijn zeventiende kiest hij ervoor om niet bij de franciscanen in te treden maar bij de karmelieten, een voorkeur die hij deelt met nog twee klasgenoten, aangetrokken door de combinatie van actief en contemplatief leven en de mystieke traditie van deze orde. Zijn noviciaatstijd in Boxmeer is niet gemakkelijk, er heerst een streng regime en de fysiek niet al te sterke Titus – hij neemt de naam van zijn vader aan als kloosternaam – wordt tegen zijn zin vrijgesteld van de verplichting van het nachtofficie. Met name de kennismaking met de mystiek van Teresa van Avila betekent veel voor hem, zijn eerste boekje is een in deze jaren vervaardigde bloemlezing van haar geschriften, vertaald uit het Frans. Zijn leven lang, tot in de Scheveningse gevangenis toe als hij een paar hoofdstukken van haar biografie afrondt, zal hij zich met de Spaanse mystica blijven bezighouden. Na het noviciaat in Boxmeer volgt de studie filosofie in Zenderen en in Oss, een periode waarin hij zich snel ontwikkelt en onder andere zijn eerste journalistieke stukken schrijft. Hij wordt dan echter ook getroffen door een eerste zware maagbloeding, die hem in maandenlange eenzaamheid terugwerpt, met weinig contact in de gemeenschap en geen kans om te studeren, behalve dan om in stilte de teresiaanse spiritualiteit diep te doorleven. Hij herstelt en in 1905 wordt hij priester gewijd. Daarna krijgt hij de kans om enkele jaren filosofie te gaan studeren in Rome, jaren die voor hem na het tamelijk beschermde Nederlandse klimaat plotseling wijdse perspectieven openen, waarvan hij bijzonder geniet. Hij gaat op in de actualiteit van een zich snel emanciperende katholieke wereld en volgt enthousiast de groeiende sociale oriëntatie binnen de kerk. Ook zijn orde maakt in die eerste jaren van de eeuw een periode van stormachtige opbouw door, die hij van nabij volgt. In 1909, het laatste jaar in Rome, wordt hij echter opnieuw ernstig ziek, kennelijk heeft hij te veel van zijn krachten gevergd. Voortijdig keert hij terug naar Nederland, waar hij onder de strenge hoede van zijn medebroeders moet herstellen en op afstand zijn eindexamen voorbereidt.

Zo gauw hij klaar is met zijn opleiding, wordt Brandsma docent filosofie aan het nieuw opgerichte college van de orde in Oss (1909-1923). Hij heeft de tijd om naast het onderwijs ook andere werkzaamheden te verrichten. Zo is hij mede-oprichter van het tijdschrift *Carmel-rozen* en ook in tal van andere katholieke bladen verschijnen artikelen van hem. Als eerste secretaris van de mede door hem opgerichte Rooms Frysk Boun werkt hij mee aan het opzetten van een schriftelijke cursus Fries, de verspreiding van katholieke publicaties in het Fries en de bevordering van het onderwijs in het Fries in het algemeen; later zal hij een voorname rol spelen bij de oprichting van de Fryske Akademy in 1938. Ook plaatselijk spant hij zich in voor tal van zaken, zoals de oprichting van een openbare bibliotheek en het opzetten van een nieuwe katholieke handelsdagschool, waarvoor hij in Den Haag om subsidie moet lobbyen – een kwestie die leidt tot kamerdebatten en landelijke bekendheid. Veel energie stopt hij ook in

activiteiten voor de plaatselijke katholieke gemeenschap, zoals de organisatie van in grootse stijl opgezette missieweken, de inrichting van een klein missie-museum en de actie voor een eigen monument van Christus Koning in Oss. Vanwege zijn plaatselijke betrokkenheid wordt hij enkele jaren – van 1919 tot 1923 – hoofdredacteur van de krant *De Stad Oss*, die onder zijn bezielde leiding weer uitgroeit tot een regionale krant van een zeker niveau. Hij probeert naast deze drukke werkzaamheden ook nog tijd te houden voor studie en begint met enkele mede-broeders aan een Nederlandse uitgave van de verzamelde werken van Teresa. Het zijn drukke en bezige jaren in Oss, waarin Brandsma veel praktische en organisatorische ervaring opdoet en een brede visie op kerk en wereld ontwikkelt, en daarnaast zijn wetenschappelijke belangstelling verdiept.

In 1923 wordt Brandsma benoemd tot hoogleraar aan de juist opgerichte Katholieke Universiteit, met een brede leeropdracht in de wijsbegeerte: hij moet o.a. geschiedenis van de wijsbegeerte doceren, wijsbegeerte van de geschiedenis en ook geschiedenis der mystiek, met name der Nederlandse mystiek. Hij levert in zijn bijna twintigjarige hoogleraarschap een belangrijke bijdrage aan de opbouw van de jonge universiteit, waarbij zijn vele contacten en organisatorisch inzicht goed van pas komen. Hij is zeer begaan met de katholieke identiteit van de instelling en door zijn onderwijs, onderzoeksinitiatieven, organisatie van studiedagen en congressen, aanwezigheid bij tal van plechtigheden en bemiddeling tussen verschillende stromingen en generaties geeft hij concreet gestalte aan deze identiteit. In het jaar 1932-1933 bekleedt hij de functie van rector magnificus. Met zijn in Italië en Spanje ontwikkelde gevoel voor ceremonie verrijkt hij het protocol van de jonge instelling. Tijdens optochten en processies ontbreekt hij zelden, op trotse en sierlijke wijze luistert hij ze met zijn aanwezigheid op. Wat betreft zijn wetenschappelijke werk zijn vooral zijn studies op het gebied van de geschiedenis van de vroomheid van belang. Hij houdt zich behalve met Teresa van Avila ook intensief bezig met Nederlandse religieuze erflaters als Hadewych, Lidwina van Schiedam, Jan Brugman en Geert Grote, van wie hij de verzamelde werken wil gaan uitgaven – een onderneming waaraan hij door de oorlog echter niet meer is toegekomen. Hij sticht het Instituut voor de Geschiedenis der Nederlandse Mystiek en is mede-oprichter van het speciaal voor dit onderzoeksveld bedoelde tijdschrift *Ons Geestelijk Erf*. Met het oog op de bestudering van de Nederlandse vroomheidsgeschiedenis laat hij in Nijmegen een foto-collectie aanleggen van middelnederlandse religieuze handschriften: hij weet kopieën van honderden handschriften uit heel Europa te verzamelen die in grote albums worden ondergebracht, een kostbaar apparaat voor de spiritualiteitsstudie dat op het huidige Titus Brandsma Instituut nog wordt beheerd en uitgebreid. Ook eigentijdse mystieke verschijnselen weten hem te boeien, verschillende malen reist hij naar Duitsland om persoonlijk de authenticiteit van spraakmakende mystieke fenomenen te onderzoeken. Bij al dit onderzoek is essentieel dat Brandsma de resultaten ervan niet reserveert voor een klein academisch publiek, integendeel: het is zijn ideaal dat de hele katholieke gemeenschap ervan kennis neemt en erdoor wordt verrijkt. Hij streeft naar wat men wel heeft genoemd een ‘democratisering van de mystiek’, een toegankelijk en beleefbaar maken van de spirituele ‘methode’ van mystici voor een breder publiek van gewone gelovigen. In zijn vaste column in de Nijmeegse krant *De Gelderlander* draagt hij wekelijks een onderwerp uit dat zijn wetenschappelijke belangstelling geniet. En eveneens is hij initiatiefnemer van de Katholieke Encyclopedie, dat geweldige instrument van opvoeding en instructie van het katholieke volksdeel, waarin hij zelf een groot aantal

artikelen betreffende zijn eigen discipline schrijft. En tenslotte heeft hij ook als censor van talloze boeken de zorg gehad voor wat de katholieke lezer onder ogen krijgt.

Zoveel als mogelijk heeft Brandsma zijn werk voortgezet in de eerste oorlogsjaren, maar aan het eind van 1941 nam zijn leven dus een onverwachte wending, met het hierboven vermelde optreden voor katholiek onderwijs en katholieke pers, dat tot zijn arrestatie en deportatie leidde. Het waren rond de jaarwisseling enkele weken van intense betrokkenheid bij één kwestie, zoals Brandsma die wel vaker kende, maar nu met een dramatische afloop. De vraag of Brandsma toen misschien onnodig onvoorzichtig heeft gehandeld, heeft velen na de oorlog bezig gehouden. Kardinaal de Jong bijvoorbeeld heeft nooit verhuld dat hij de rondreis van Brandsma een hachelijke onderneming vond. Zo zei hij: 'Ik had Titus nooit moeten laten gaan'. Toch lijkt het dat de confrontatie met de bezetter onvermijdelijk was, al eerder dat jaar was Brandsma dikwijls in Den Haag geweest vanwege onderwijskwesties en in zijn vele bestuurlijke functies zou hij voortdurend met dit soort kwesties van vrijheidsbeperking zijn geconfronteerd. Idealen waarvoor hij zijn hele leven had gewerkt, waren in het geding, zoals vrijheid en kwaliteit van de katholieke pers en vrijheid van katholiek onderwijs. Brandsma was zich al jaren van bewust van de dreiging van het nationaal-socialistische regime: al voor de oorlog nam hij deel aan anti-fascistische publicaties en gaf hij college over de situatie in Duitsland. Nu had hij dus gesproken: 'Het kan niet anders. De grens is hiermee bereikt'. Indrukwekkend is het om kennis te nemen van de rustige en open houding van Brandsma tijdens zijn verhoren in de gevangenis, nooit heeft hij spijt gehad van zijn optreden of het verloochend. Op serene wijze heeft hij de consequenties ervan aanvaard: eerst in de Scheveningse cel, waar hij nog schrijft en werkt. 'Ik ben er helemaal thuis, in dat kleine celletje', schrijft hij, onverhoeds van het overvolle leven teruggeworpen in de eenzaamheid van de gevangenis. 'Ik ben er alleen, o ja, maar nooit was Onze Lieve Heer mij zo nabij... Ik wil hier altijd blijven, als Hij het zo beschikt. Ik ben nog zelden zo gelukkig en tevreden geweest.' In het kamp in Amersfoort verblijft hij vervolgens vijf weken, grotendeels in de ziekenbarak. Hij is er zijn mede-gevangenen tot steun, drukt ieder de hand en maakt er met de duim een kruisje op, zonder iets te zeggen. Ook memoreert hij de heilige van de dag in een kort preekje. Op Goede Vrijdag houdt hij voor een groot gehoor van mede-gevangenen een voordracht over de Nederlandse lijdensmystiek, een onderwerp waarmee hij zich een leven lang heeft beziggehouden en dat onder deze omstandigheden troost en bemoediging kan brengen. In Dachau is het kampregime voor hem al spoedig te zwaar en komt hij opnieuw in de ziekenbarak terecht. Een medegevangene beschrijft hem als 'naar het lichaam afgemat en uitgeleefd..., maar naar de geest ongebroken, altijd vriendelijk en blijmoedig in den Here'.

Titus Brandsma wordt vooral herinnerd vanwege zijn authentieke religieuze bewogenheid en grote beschikbaarheid voor de naaste, zijn beminnelijke en blijmoedige levenshouding, zijn moedige en onverschrokken optreden tegen de bezetter en zijn geduldig gedragen lijden. Maar ook de idealen waarvoor hij heeft gewerkt, hebben nog weinig van hun actualiteit verloren. Het meest in het oog springend is natuurlijk het ideaal van de vrije en zuivere pers, waarvoor hij zijn leven lang heeft gewerkt en is gestorven. Maar daarnaast kunnen nog andere idealen worden genoemd waarvoor hij werkte: zoals de open en sociaal bewogen visie op de kerk en de welbewuste oriëntatie van het religieuze leven op de eigen tijd, een ideaal dat hij binnen de Karmel voortdurend present stelde. En niet te vergeten het vormgeven en bewaken

van de religieuze identiteit binnen het onderwijs en de vorming en verdieping van het geloofsleven van een groot publiek door een doelbewust programma van studie en publicaties. Zelf leefde Titus Brandsma in een tijd waarin veel van deze idealen nieuw waren of in ieder geval opnieuw konden worden vormgegeven. Hij beleefde de nieuwe opbouw van de karmelietenorde, begroette de zich steeds vrijer emanciperende kerk, nam deel aan de uitbouw van katholiek onderwijs en katholieke pers en leverde pionierswerk in een betrekkelijk nieuw wetenschappelijk veld als de vroomheidsgeschiedenis. Op deze wijze stond hij midden in een belangrijke ontwikkeling binnen kerk en cultuur. In zijn drukke en voortijdig afgebroken leven heeft Titus Brandsma veel op gang gebracht, vanuit een zodanige visie en levenshouding dat zijn werk ook nu nog, meer dan een halve eeuw na zijn dood, door anderen wordt voortgezet.

Charles van Leeuwen